

HENRYK WÓJTOWICZ

Lublin

CHRYSTIANIZACJA POEMATU *DIONYSIAKÁ* NONNOSA Z PANOPOLIS*

I. UWAGI WSTĘPNE

Nonnos z Panopolis w Górnym Egipcie (V w. po Chr.) jest autorem eposu mitologicznego o Dionizosie¹ (Διονυσιακά), napisanego w Aleksandrii², i heksametrycznej *Parafrazy Ewangelii św. Jana* (Παράφρασις). Poemat Nonnosa przedstawiający dzieje Dionizosa jest największym zachowanym eposem nie tylko literatury późnogreckiej, ale także wczesnobizantyjskiej poezji i historii kultury. Posiada wysoki poziom literacki³, którego brak *Parafrazie*.

* Odczyt wygłoszony na sesji naukowej nt. „Poezja i religia antyczna”, zorganizowanej przez Sekcję Filologii Klasycznej KUL oraz Lubelskie Koło PTF w dniu 23 IX 1993 roku, w przeddzień otwarcia 89 Walnego Zgromadzenia PTF.

¹ Dionizos, syn Zeusa i tebańskiej Semeli, córki Kadmosa i Harmonii, która była córką Aresa i Afrodyty, bóg uprawy winnej latorośli, wynalazca i dawca wina, obrońca sprawiedliwości naruszanej przez niesprawiedliwy i gwałtowny naród (*Dionysiaká* [dalej skrót: D] 18, 303 nn.), czczony także w Egipcie (D 4, 269; 40, 399), swoją władzę rozciągał „aż po krańce Indii”. Pod imieniem pierwszego (D 5, 564; 27, 341; 39, 72; 48, 29) Dionizosa rozumie Nonnos Zagreusa, syna Zeusa i Persefony; pod imieniem drugiego, młodego (D 5, 563) Dionizosa – syna Zeusa i Semeli; pod imieniem trzeciego (D 47, 29; 48, 30. 964. 965) Dionizosa zwanego Jakchosem, który był synem Dionizosa i Aury. Por. D 25, 326: ἀμπελόεις Διόνυσσε, Διὸς τέκος, ἔγγονε Ῥεΐης.

² Pierwotna nazwa Faros (D 1, 13), miasto prowincji Panopolis.

³ B. Abel-Wilmanns w swojej pracy doktorskiej pt. *Der Erzählaufbau der „Dionysiaka” des Nonnos* (Frankfurt am Main 1977 s. 7) podjęła się zadania „die *Dionysiaka* des Nonnos als ein Kunstwerk zu erfassen”.

Przedmiotem nonniańskiej opowieści o Dionizosie jest „wysławienie w pieśni syna Zeusa”⁴, „Bakcha, pogromcy Gigantów”⁵ jako „synów ziemi”, „wrogiego potomstwa z ziemi zrodzonych Indów”⁶.

Zarys treści poematu podaje Nonnos w Inwokacji do Muz (1, 1-45)⁷. W układzie całego wątku fabularnego można wyróżnić cztery części. Pierwszą z nich stanowią ks. 1–12 z Inwokacją do Muz (1, 1-45), prehistorią zaczynającą się porwaniem Europy, córki fenickiego Agenora i Telefassy (1, 46 – 5, 561), narodzinami i młodością Dionizosa (5, 562 – 12). Część drugą (ks. 13–24) wypełnia opis misyjnej wyprawy Dionizosa do Indii. Część trzecią (ks. 25–40, 291) obejmuje przedstawienie walki Dionizosa na terytorium Indii, poprzedzone Inwokacją do Homera i do Muzy (25, 253-270)⁸. Na część czwartą wreszcie składają się: wątek o powrocie Dionizosa do Frygii (ks. 40, 291–43) oraz wątek o wyprawie Dionizosa do Europy i drugi powrót do Frygii wraz z apoteozą (ks. 44–48).

II. „CHRYSYANIZACJA” NONNIAŃSKIEGO POEMATU O DIONIZOSIE

Temat to bardzo ciekawy, wręcz pasjonujący, jak pisał ks. M. Starowieyski w swoim liście z 10 lutego 1991 roku: „Przy okazji przeczytałem bardzo ciekawą pracę księdza o Nonnosie⁹. Pasjonujący jest rozdział o chrystianizacji Dionysiaków”.

W rozdziale drugim tej właśnie pracy przedstawiłem „Źródła i wzory”¹⁰ nonniańskiego poematu o Dionizosie, do których zaliczyłem m.in. „Literaturę chrześcijańską”, tj. Biblię¹¹ i poezję chrześcijańską¹².

W niniejszym artykule należy przedstawić ten temat nie tylko od strony źródeł i wzorów, ale na wybranych przykładach pokazać wyraźniej niektóre znaczące elementy „chrześcijańskie”, jakie rzeczywiście znajdują się w nonniańskim poemacie o Dionizosie, i odpowiedzieć na pytanie, czy można

⁴ D 1, 17. 24.

⁵ D 1, 18 i 25, 227.

⁶ D 18, 266 n.

⁷ W przekładzie autora artykułu zob. „Meander” 29:1974 s. 252 n.

⁸ W przekładzie autora artykułu zob. tamże s. 253.

⁹ H. W ó j t o w i c z. *Studia nad Nonnosem*. Lublin 1980.

¹⁰ Tamże s. 34-74.

¹¹ Tamże s. 64-72.

¹² Tamże s. 72-74.

to nazwać chrystianizacją we właściwym tego słowa znaczeniu¹³ i na czym ona polega u Nonnosa.

Elementy „chrześcijańskie” w nonniańskim poemacie o Dionizosie mogą dotyczyć przede wszystkim Biblii, zwłaszcza czterech Ewangelii (A), niektórych sformułowań poezji chrześcijańskiej (B) na przykładzie wybranych poetyckich zwrotów u św. Grzegorza z Nazjanzu (zm. 390) oraz epitetu θεητόκος (C), użytego w nonniańskiej *Parafrazie Ewangelii św. Jana*¹⁴.

A. CYTATY I ALUZJE BIBLIJNE W POEMACIE NONNOSA O DIONIZOSIE

1. Przykładem techniki cytatu tekstu biblijnego może być przemówienie Artemidy¹⁵ do Aury¹⁶ (D 48, 832-847). Początek tego przemówienia (D 48, 832-834) jest taki:

παρθένε, τίς σε τέλεσσε λεχαιίδα μητέρα παίδων;
ἢ γάμον ἀγνώσσοῦσα πόθεν γλάγος ἔλλαχε μαζοῦ;
οὐκ ἴδον, οὐ πυθόμην, ὅτι παρθένος υἷα λοχεύει¹⁷.

Kto ci sprawił, dziewico, że ty jesteś matką potomstwa?

¹³ Ciekawym tematem jest także fakt występowania elementów „pogańskich” w nonniańskiej *Parafrazie Ewangelii św. Jana* w postaci nazw bóstw pogańskich i terminów kultu dionizyjskiego oraz wyrazu θεῖα. Niektórzy badacze Nonnosa stawiają różne pytania i dają różne odpowiedzi na temat światopoglądu Nonnosa i na temat materiału pogańskiego i chrześcijańskiego w jego poematach, o czym informuje zwięźle B. Abel-Wilmanns (jw.); czy Nonnos był „poganinem czy chrześcijaninem?”; czy *Parafraza* pochodzi od autora *Dionysiaków*? (s. 14); *Dionysiaká* są „pozytywnie pogańskie”, *Parafraza* jest „pozytywnie chrześcijańska” (s. 16); nie można udowodnić przejścia Nonnosa na chrześcijaństwo; Nonnos był zawsze chrześcijaninem, bo przy każdym synkretyzmie w późnym antyku opracowywano materiał pogański i chrześcijański; autorzy podkreślają w swych pracach synkretystyczny charakter obydwu poematów Nonnosa i stąd mogą być elementy czysto „pogańskie” i elementy czysto „chrześcijańskie” (s. 17); „chrześcijanin czy poganin?” w odniesieniu do Nonnosa jest tylko prawdopodobne, odpowiedź na to pytanie nie może być bowiem całkiem pewna, gdyż religijne komponenty tekstu wcale nie oznaczają bezpośrednio osobistej wiary autora (s. 18).

¹⁴ Na niektóre echa biblijne i poetyckie zwroty św. Grzegorza z Nazjanzu w nonniańskich poematach wskazał już J. Golega (*Studien über die Evangeliendichtung des Nonnos von Panopolis*. Breslau 1930). Por. także: A. L u d w i c h. *Nachahmer und Vorbilder des Dichters Gregorios von Nazianz*. „Rheinisches Museum für Philologie” 42:1887 s. 233 nn.

¹⁵ Artemida, córka Zeusa i Latony, siostra Apollina.

¹⁶ Aura, córka tytana Lelantosa i Periboi, dziewicza nimfa, frygijska łowczyni i towarzysza Artemidy.

¹⁷ Nonniańskie teksty według wydania: N o n n i P a n o p o l i t a n i. *Dionysiaca*. Recognovit R. Keydel. Vol. 1-2. Berolini 1959.

Z mężem pożycia nie znając, skąd pierś twa mleka dostała?
Nie widziałam, nie słyszałam, by panna zrodziła syna.

Pierwszy hemistych nonniański ἡ γάμον ἀγνώσσοῦσα w D 48, 833 odnosi się do Aury, która będąc dziewczyną nimfą, została określona jako „nie znająca małżeństwa”. W scenie Zwiastowania według Ewangelii św. Łukasza (1, 26-38) Maryja na propozycję archanioła Gabriela, aby została Matką Syna Bożego (Łk 1, 31), odpowiada: πῶς ἔσται τοῦτο, ἐπεὶ ἄνδρα οὐ γινώσκω (Łk 1, 34)¹⁸: „jak to będzie, skoro nie znam męża”¹⁹. Nonniańskie ἀγνώσσοῦσα w zestawieniu z biblijnym οὐ γινώσκω jest, jak się wydaje, echem z Ewangelii św. Łukasza 1, 34, bez wewnętrznego związku między obydwoma kontekstami, zwłaszcza jeśli chodzi o ich znaczenie na tle całego kontekstu i zawartą w nich doktrynę.

Natomiast nonniański hemistych: οὐκ ἴδον, οὐ πυθόμην („nie widziałam, nie słyszałam”) w D 48, 834 jest dosłownie brzmiącym hemistychem jako cytat z pierwszego heksametru zawartego w przemówieniu Euryklei²⁰ do Penelopy²¹ w *Odysei* 23, 40-57.

W tym samym wierszu w D 48, 834, w którym pierwszy hemistych stanowi cytat z Homera, znajduje się taka wypowiedź: ὅτι παρθένος υἴα λοχεύει („że panna porodzi syna”). W Ewangelii św. Mateusza 1, 23 znajdują się takie słowa przytoczone z Księgi proroka Izajasza 1, 14: ἴδοῦ ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἔξει καὶ τέξεται υἶον („oto panna będzie miała w łonie i porodzi syna”). Tekst nonniański, choć nie stanowi dosłownego cytatu biblijnego z Księgi proroka Izajasza i Ewangelii św. Mateusza, to jednak jest, w swej istotnej treści, wyraźną aluzją. Nonnos ukrywa tu zresztą wzór biblijny. Nie zdradza się ze swoim chrześcijaństwem, choć mógł znać wyrażenie o dziewiczym poczęciu Jezusa, jak wskazuje na to technika cytatu biblijnego, zastosowana w ramach konwencji epickiej i mitologicznej.

Przytoczenie przez Nonnosa w D 48, 833-834 dosłownego cytatu z *Odysei* Homera w połączeniu z aluzjami biblijnymi jako echami Ewangelii św. Łukasza i św. Mateusza, a pośrednio także Księgi proroka Izajasza, jest bardzo charakterystyczne dla Nonnosa i właściwe jego technice poetyckiej. Taka kompozycja ma niewątpliwie wymiar przede wszystkim literacki, a w pewnym tylko stopniu można dopatrzeć się w niej wymiaru także religijnego.

¹⁸ Teksty biblijne według wydania: *Novum Testamentum Graece et Latine*. Editionem nonam novis curis elaboravit E. Nestle. Stuttgart 1928.

¹⁹ Teksty biblijne w przekładzie własnym autora artykułu.

²⁰ Eurykleja, córka Opsa, niewolnica w domu Laertes, ojca Odysa.

²¹ Penelopa, córka Ikariosa i Periboi, żona Odysa.

2. Scena zwiastowania Elektrze²² (D 3, 409-444) i Zwiastowania Maryi (Łk 1, 26-38). Nonnos nawiązuje tu nie tylko do Homera w malowaniu postaci Hermesa²³ jako młodzieńczego „zwiastuna nieśmiertelnych” (D 4, 433), lecz także do Ewangelii św. Łukasza ze sceną Zwiastowania Maryi.

Obraz Hermesa w nonniańskim tekście D 3, 411-416 nawiązuje do wizji poetyckiej u Homera w *Iliadzie* 24, 347 n. i w *Odysei* 24, 2 n. Homerycka fraza βῆ δ'ιέναι z *Iliady* 24, 347 ma swój odpowiednik w nonniańskim ἦιεν w D 3, 411. Młodzieńczy wygląd Hermesa podobnie określają obydwaj poeci porównaniem prostym: εἴκελος ἠιθέω (D 3, 412), κούρω αἰσυμητήρι εἰκώς (*Iliada* 24, 347 i *Odyseja* 10, 278). Wszystkie istotne elementy, zwłaszcza młodzieńczy wiek Hermesa i różdżka jako symbol jego władzy w pełnieniu funkcji „posłańca nieśmiertelnych” (D 4, 433), są u Nonnosa i u Homera podobne.

Gabriel, jako „zwiastun posłany od Boga” (Łk 1, 26), mówi o Synu Maryi: οὗτος ἔσται μέγας καὶ υἱὸς ὑψίστου κληθήσεται, καὶ δώσει αὐτῷ κύριος ὁ θεὸς τὸν θρόνον Δαυὶδ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, καὶ βασιλεύσει ἐπὶ τὸν οἶκον Ἰακώβ εἰς τοὺς αἰῶνας, καὶ τῆς βασιλείας αὐτοῦ οὐκ ἔσται τέλος (Łk 1, 32-33). Podobnie Hermes obiecuje w imieniu Zeusa „niezwykle pobożnej Elektrze” (D 3, 422) zachowanie dla jej dzieci i potomstwa „władzy i panowania nad światem, nad wszystkimi miastami na ziemi” (D 3, 426-428).

Gabriel pozdrawia Maryję: χαίρε, κεχαριτωμένη, ὁ κύριος μετὰ σοῦ, εὐλογημένη σὺ ἐν γυναιξίν (Łk 1, 28). Maryja po Zwiastowaniu wypowiada prorocze słowa: ἰδοὺ γὰρ ἀπὸ τοῦ νῦν μακαριοῦσιν με πάσαι αἱ γενεαί (Łk 1, 48). Podobnie także pozdrawia Elektrę Hermes (D 3, 425-426):

Μητροκασιγνήτη, Διδὸς εὐνέτι, χαίρε, γυναικῶν
πασάων μετόπισθε μακαρτάτη [...],

Bądź pozdrowiona, siostrze mojej matki, małżonko Zeusa!
Będziesz sławiona i czczona już odtąd wśród wszystkich niewiast.

Wspólny jest dla Nonnosa i Łukasza identyczny motyw „pозdrowienia”, χαίρε (D 3, 425 i Łk 1, 28), a ponadto motyw „błogosławieństwa”, określony w D 3, 426 przymiotnikiem w stopniu najwyższym μακαρτάτη jako aluzją w scenie Nawiedzenia do ewangelicznego czasownika u Łukasza

²² Elektra, córka Atlasa, matka Harmonii.

²³ Hermes, syn Zeusa i plejady Mai, posłaniec bogów.

(1, 48 i 1, 42) μακαριοῦσιν, oraz motyw „kobiet” w D 3, 425 i w Ewangelii Łukasza (1, 28 i 1, 42). Jako „błogosławiona” określona jest zarówno Maryja, jak i Elektra. Do Maryi Gabriel mówi: ὁ κύριος μετὰ σοῦ (Łk 1, 28), Elektry Hermes wita jako Διδὸς εὐνέτις (D 3, 425). Nonniańskie określenie czasu, w którym błogosławiona będzie najwięcej wśród wszystkich kobiet Elektra, μετόπισθε (D 3, 426), jest aluzją do określenia czasu, odkąd błogosławiona będzie Maryja: ἀπὸ τοῦ νῦν (Łk 1, 48).

Wprowadzenie tych wyraźnych aluzji biblijnych do nonniańskiego poematu o Dionizosie wydaje się być świadomym zamierzeniem autora.

3. Scena „bakchicznego uniesienia” Semeli, matki Dionizosa (D 8, 27-33), i scena napełnienia Duchem Świętym Elżbiety, matki Jana Chrzciciela (Łk 1, 39-45). Semele tańczy i śpiewa jako natchniona prorokini bakchiczna (D 8, 11). W jej łonie Dionizos skacze i śpiewa pieśń własną. Takie przedstawienie ma znamiona groteski i przechodzi u Nonnosa w nadnaturalność. W łonie św. Elżbiety także poruszyło się dzieciątko w scenie Nawiedzenia przez Maryję. Poruszenie się dzieciątka (βρέφος) w łonie matki w tekście ewangelicznym zostało określone dwukrotnie czasownikiem prostym ἐσκίρτησεν (Łk 1, 41 i 44), a w nonniańskim tekście tym samym czasownikiem, ale złożonym, συν-ε-σκίρτησε (D 8, 28). Tym samym wyrazem βρέφος określił Nonnos „rozum mające dzieciątko, choć jeszcze nie narodzone” (D 8, 27), dodając do niego epitet νοερόν (D 8, 32) na określenie „rozumnego niemowlęcia” (D 8, 32; por. Łk 1, 41 i 44).

Tak właśnie swobodnie i śmiało umieszcza Nonnos w swoim poemacie o Dionizosie aluzje ewangeliczne, nie przenosząc jednak do niego elementów doktryny chrześcijańskiej. Zewnętrzne podobieństwa formalne znajdują się w innym kontekście, funkcjonując zgodnie z wymogami konwencji epickiej i mitologicznej w nonniańskim poemacie o Dionizosie.

4. Poeta panopolitański nawiązuje także do Ewangelii św. Marka. Może świadczyć o tym cytat z tej Ewangelii (Mk 7, 35) wprowadzony do nonniańskiego poematu o Dionizosie (D 26, 288-290). Na rozkaz Jezusa otworzyły się uszy głuchoniemego, rozwiązały się więzy jego języka i mógł mówić prawidłowo (Mk 7, 35). Dionizos także przywrócił mowę aż pięciu niemym synom Laobii, żony Arretosa, sprzymierzeńca indyjskiego króla Deriadesa, przeciwnika dionizyjskiego kultu.

Ewangeliczny motyw „rozwiązania się więzów języka” w brzmieniu: ἐλύθη ὁ δεσμὸς τῆς γλώσσης (Mk 7, 35) otrzymał u Nonnosa w D 26, 289 taką postać heksametryczną: γλώσσης δεσμὸν ἔλυσε, καὶ ἤλασεν ἥλικα σιγῆν. Czasownik ἔλυσε wraz z czasownikiem ἤλασεν

tworzy piękną figurę gry słownej. Nonnos w tej scenie cudownego uzdrowienia chorego zdaje się utożsamiać „Bakchosa, pana pełnego litości” (D 26, 288) z Jezusem.

5. Najwięcej aluzji biblijnych umieszczonych przez Nonnosa w jego poemacie o Dionizosie ma swoje odniesienia w Ewangelii Janowej.

a) Ewangeliczny motyw wskrzeszenia Łazarza (J 11, 1-44) ma związek z nonniańskim motywem przywróconego do nowego życia Ampelosa²⁴ (D 12, 142 nn.).

Atropos²⁵ w swoim przemówieniu (D 12, 142-171) pociesza Dionizosa zasmuczonego śmiercią Ampelosa: Ζῶει τοι, Διόνυσε, τεδς νέος (D 12, 142). Chrystus podobnie pocieszał Martę, siostrę Łazarza: ἀναστήσεται ὁ ἀδελφός σου (J 11, 23). Nonniańskie ζῶει (D 12, 142) jest aluzją do ewangelicznego ζήσεται (J 11, 25). Pierwszy hemistych w D 12, 145: Ἄμπελος οὐ τέθνηκε, καὶ εἰ θάνεν nawiązuje do tekstu Janowego: κ' ἂν ἀποθάνῃ ζήσεται (J 11, 25).

Dionizos zwraca się w swoim przemówieniu do Ampelosa (D 12, 207-289) z takimi słowami: οὐ θάνες, ὡς τέθνηκεν Ἄτυμνιος²⁶ (D 12, 217) oraz ζῶεις δ' εἰσέτι, κοῦρε, καὶ εἰ θάνες (D 12, 219).

Jak śmierć Łazarza napelniła smutkiem Jezusa i wzruszyła Go do łez (J 11, 33-38), tak też śmierć Ampelosa zasmuciła Dionizosa. Ilustrują to dwa najbardziej charakterystyczne w tym temacie wersy z przemówienia bogini nieubłaganego Losu (D 12, 142-171), a mianowicie w. 167, w którym jest mowa o Dionizosie zasmuconym śmiercią swego ulubieńca, a jednocześnie uwalniającego od smutku: Ἄμπελε, πένθος ὀπασσας ἀπενθήτω Διονύσω, i w. 171: Βάκχος ἄναξ δάκρυσε βροτῶν ἵνα δάκρυα λύσῃ, w którym pierwszy hemistych jest odpowiednikiem Janowego tekstu: ἐδάκρυσεν ὁ Ἰησοῦς (J 11, 35).

Jak Jezus jest przyjacielem Łazarza, tak Dionizos jest przyjacielem Ampelosa. Podobnie też jak Jezus jest Zbawicielem, tak również Dionizos jest wybawcą ludzi od łez (D 12, 171). Ampelos jako ἐρῶεις νέκυσ (D 12, 174) dzięki interwencji Dionizosa został obudzony przez Mojry do nowego, przemienionego życia, stając się rośliną, krzewem winnej latorośli

²⁴ Ampelos, syn Heliosa i Seleny (D 10, 214), personifikacja winnej latorośli, ulubieniec Dionizosa. Historia Ampelosa obejmuje znaczną część nonniańskiego poematu (D 10, 139-13, 293).

²⁵ Atropos, jedna z trzech bogiń Losu (Mojry), uosobienie nieodwracalnego przeznaczenia, przecinała nić życia.

²⁶ Atymnios, woźnica słonecznego rydwanu, opłakiwany przez Apollona jako jego ulubieniec.

(D 12, 174 nn.), a potem napojem w postaci wina podarowanego ludzkości przez Dionizosa.

b) Na zbawczą funkcję Dionizosa zdaje się wskazywać także nonniańska scena z Penteusem²⁷, który w przebraniu kobiecym podglądał misteria dionizyjskie i został rozszarpany w szale bakchicznym przez własną matkę, a potem jako rozpoznany przez nią wzbudził lament żałobny Agawy i Autonoi oraz ich ojca Kadmosa (D 46, 356-363).

Dionizos został tu określony epitetem *ἄναξ* (D 46, 357) jako władca przyszłego życia, wybawca od cierpień, smutków i łez oraz jako dawca radości przyszłego życia. *Βάκχος ἄναξ ἐλέαιρε* (D 46, 357), ulitował się nad płaczącymi kobietami, obiecuje nagrodę w przyszłym życiu za obecne cierpienia, pociesza w smutku „słowem łagodnie kojącym” (D 46, 361), „objawiając zapowiedzianą przez bóstwo obietnicę przyszłej nadziei” (D 46, 363): *ἐλπίδος ἐσσομένης πρωτάγγελα θέσφατα φαίνων*.

Takie słowa można także uważać, jak się wydaje, za prawdopodobne echa z Ewangelii Janowej (por. J 11, 25 n.). Podobnie pocieszał Jezus siostrę Marii, Martę, zasmuconą śmiercią swego brata Łazarza.

Pomiędzy tekstem nonniańskim i tekstem Janowym ze sceną wskrzeszenia Łazarza zachodzi pewien związek w podobieństwie myśli i analogicznych sytuacji oraz niektórych zwrotów. Związek ten jednak jest, jak się wydaje, zewnętrzny, a objawiona przez bóstwo „obietnica przyszłej nadziei” (D 46, 363) może być tylko ukrytą aluzją do wyraźnego stwierdzenia Jezusa obiecującego życie wieczne każdemu, kto w Niego wierzy. Jezus mówi o sobie, że jest zmartwychwstaniem i życiem (J 11, 25), czego o Dionizosie nie mówi panopolitański poeta. Daleki więc i bliski, odmienny i podobny jest do ewangelicznego kontekstu pod pewnym względem kontekst nonniański w poemacie o Dionizosie, mimo wykrycia w nim niektórych podobnych elementów biblijnych w postaci dość wyraźnych niekiedy analogii i domyślnych aluzji.

Nonnos jako znakomity retor z niemałym powodzeniem wprowadził do swojego poematu o Dionizosie te swoiste i śmiałe, choć nie pozbawione poetyckiego wdzięku i literackiego polotu, kompozycje powstałe z połączenia elementów biblijnych i mitologicznych. Zastosowanie takiej techniki ma niewątpliwie wymiar literacki, choć dopatrywanie się w tych kompozycjach także wymiaru religijnego nie wykracza poza granice możliwości. Można przypuszczać, że Nonnos napisał swój poemat o Dionizosie z przeznaczeniem dla chrześcijan, aby mogli poznać bogactwo mitologii i zawarte w niej

²⁷ Penteus, syn Echiona i Agawy, król Teb, następca Kadmosa, wzgardził Dionizosem, został rozszarpany w bakchicznym szale przez matkę Agawę, jej siostrę i inne bakchantki.

duchowe wartości ogólnoludzkie, a *Parafrazę Ewangelii św. Jana* w heksametrach homeryckich zaadresował do wykształconych retorycznie pogan, aby mogli czytać tekst biblijny w języku poetyckim, ponieważ prozaiczny tekst Ewangelii św. Jana mógł się im wydawać zbyt prosty.

B. POETYCKIE ZWROTY ŚW. GRZEGORZA Z NAZJANZU
W NONNIAŃSKIM POEMACIE O DIONIZOSIE

W poemacie *Dionysiaká Nonnosa* z Panopolis można natrafić na niektóre próby naśladownictwa poezji Grzegorza z Nazjanzu²⁸. Znamionym tego przykładem może być charakterystyczne u Grzegorza zakończenie wiersza w postaci υἱὸς ἀμήτωρ²⁹, użyte wprawdzie tylko w nonniańskiej *Parafrazie Ewangelii św. Jana* w odniesieniu do Słowa-Logosu jako „Syna bez matki” (*Parafraza* [dalej skrót: P] 1, 2) i zmienione nieco w postaci υἱέτ μητηρ w odniesieniu do Maryi, która jako „Dziewica Bogarodzica Matka towarzyszyła Synowi” w drodze do Kafarnaum (P 2, 66 = J 2, 12). Poetycki zwrot Grzegorza można zestawzić z analogicznym określeniem (przy użyciu wyrazu ἀμήτωρ) Fizys³⁰ w drugim hemistychu w D 41, 53 jako bogini „bez ojca, nie urodzonej, bez matki”: [...] ἀπάτωρ, ἀλόχευτος, ἀμήτωρ, a także z określeniem Ateny³¹ w D 48, 803: παρθενική Γλαυκῶπι, νεητόκε μητερ ἀμήτωρ jako „dziewiczej Glaukopis, która niedawno urodziła, matki bez matki”. Zakończenie heksametru w postaci μητερ ἀμήτωρ, które znajduje się w nonniańskim poemacie o Dionizosie, jest ulubioną techniką poetycką św. Grzegorza z Nazjanzu³².

²⁸ Wyrazicielami takiego poglądu byli m.in.: A. Ludwich (jw.), L. P. Chamberlayne (*A Study of Nonnos*. „Studies in Philology” 13:1916 s. 41), W. von Christ’s (*Griechische Literaturgeschichte*. Bearb. von W. Schmid und O. Stählin. 6 Aufl. München 1924 s. 966) oraz J. Golega (jw. s. 99 nn.).

²⁹ G r z e g o r z z N a z j a n z u. *Carmina* I 1; 9, 40. PG 37, 459.

³⁰ Fizys, bogini i personifikacja przyrody (D 2, 650), źródło życia (D 41, 52) i sił odradzających świat materialny (D 2, 650).

³¹ Atena, córka Zeusa, z przydomkiem Glaukopis (Jasnooka).

³² W ó j t o w i c z. *Studia nad Nonnosem* s. 73.

C. UŻYCIĘ EPITETU θεητόκος W OBYDWU POEMATACH NONNIAŃSKICH³³

Tym epitetem Nonnos trzykrotnie określa w *Parafrazie* macierzyństwo Maryi (P 2, 9 i 66; 19, 135), a w *Dionizjakach* przyznaje ten sam epitet jeden raz Afrodycie³⁴ (D 41, 112) i także jeden raz Rei³⁵ (D 45, 98).

„Na ucztę weselną [w Kanie Galilejskiej] przybyła też Matka Chrystusa Bogarodzica Dziewica” (P 2, 9):

παρθενική Χριστοῖο θεητόκος ἴκετο μήτηρ.

Macierzyństwo Maryi i Jej trwanie zawsze w dziewictwie określa Nonnos takim heksametrem w P 2, 11:

παιδοτόκος φυγόδεμνος, ἀεὶ μεθέπουσα κορείην.

O „Bogarodzicy Dziewicy Matce towarzyszącej Synowi” w drodze do Kafarnaum tak się wyraża poeta w P 2, 66:

παρθένος ὠμάρτησε θεητόκος υἱέι μήτηρ.

Nonnos informując o tym, że „blisko Krzyża byli zgromadzeni uczniowie” (P 19, 134), mówi też o obecności tam Matki Jezusa (P 19, 135):

καὶ Μαρίη, Χριστοῖο θεητόκος [...].

Ten bardzo ciekawy i ważny pod względem dogmatycznym i historycznym epitet, przyznany Najświętszej Maryi Pannie na Soborze Efejskim w 431 roku i zastosowany w nonniańskiej *Parafrazie Ewangelii św. Jana* na oznaczenie macierzyństwa Matki Jezusa w sensie jak najbardziej chrześcijańskim, w *Dionizjakach* Nonnosa jest użyty w odniesieniu do wody w związku z Afrodytą, która płynąc po morzu, rozdzieliła wodę (D 41, 112): [...] θεητόκον ἔσχισεν ὕδωρ, i do Rei jako „matki rodzącej bogów”, która „mlekiem pożywnym dla dzieci karmiła” Dionizosa, syna Zeusa (D 45, 98): παιδοκόμω δὲ γάλακτι θεητόκος ἔτρεφε Ῥεῖη.

Tak więc epitet θεητόκος w *Dionizjakach* Nonnosa stoi w związku z dwiema starożytnymi boginiami pochodzenia azjatycko-wschodniego, wyróżnionymi nazwą „wielkiej matki bogów”, podczas gdy w nonniańskiej *Parafrazie Ewangelii św. Jana* jest on zastosowany na określenie Maryi, Matki Jezusa³⁶.

Użycie tego epitetu na określenie macierzyństwa Maryi w *Parafrazie* stanowi zadziwiająca analogię do podobnych określeń znajdujących się w *Dionizjakach* i może posłużyć jako argument przemawiający za działalnością

³³ Z wyczerpującym wyliczeniem miejsc występowania tego epitetu.

³⁴ Afrodyta, córka Zeusa i Dione, bogini miłości i piękna, zrodzona z piany morskiej.

³⁵ Rea, żona Kronosa, utożsamiana z Kybele, wielką matką bogów (θεομήτωρ – D 25, 334).

³⁶ A b e l - W i l m a n n s, jw. s. 198 n.

literacką Nonnosa jako tego samego twórcy obydwu poematów w V wieku, po dacie odbytego w roku 431 Soboru Efeskiego.

III. ZAKOŃCZENIE

W świetle przeprowadzonej analizy dość wyraźnych aluzji biblijnych, analogicznych zwrotów poetyckich u św. Grzegorza z Nazjanzu i użycia epitetu θεητόκος, określającego „Matkę Bożą” w *Parafrazie* i „wielką matkę bogów” w *Dionizjakach*, można uważać za słuszny pogląd, że „chrystianizacja” poematu *Dionysiaká* Nonnosa z Panopolis jest celowym, świadomie podjętym oraz swobodnie i śmiało przeprowadzonym zamierzeniem twórczym, mającym swoje własne piętno o wysokiej wartości literackiej wyrażonej w ramach konwencji nowej epiki i nowej mitologii. Chrystianizacja nonniańskiego poematu o Dionizosie ma wymiar niewątpliwie literacki. Zastosowane w nim na zasadzie aluzji i analogii terminy chrześcijańskie nie mają wewnętrznego związku z doktryną chrześcijańską.

CHRISTIANIZATION OF THE POEM *DIONYSIAKÁ* BY NONNOS OF PANOPOLIS

S u m m a r y

The subject of the article is "christianization" of the mythological epic *Dionysiaká* by Nonnos of Panopolis (5th century A. D.), which consists in bold and free creation of poetic compositions by joining "Christian" and mythological elements. The following elements were ranked among the "Christian" ones: 1) obvious biblical allusions: the scene of Annunciation to Mary (Luke 1, 26-38) and annunciation to Electra (D 3, 409-444) including Artemis' speech to Aura (D 48, 832-847) and St Matthew's Gospel (1, 23); filling Elizabeth with the Holy Spirit (Luke 1, 39-45) and Semele's "Bacchic exaltation" (D 8, 27-33); the motif of "removal of the impediment of the sick man's tongue" by Christ (Mark 7, 35) and by Dionysus (D 26, 288-290); the scene of raising Lasarus from the dead (John 11, 1-44) and returning Ampelos to life (D 12, 142-171 and 217-219); and "revelation of the promise of the future hope foretold by the deity" (D 46, 363) in the scene with Penteus (D 46, 356-363); 2) St Gregory of Nazianzus' poetical expressions, like e.g. the conclusion of the verse $\nu\acute{\iota}\delta\varsigma \acute{\alpha}\mu\eta\tau\omega\rho$ (*Carmina* I 1; 9, 40. PG 37, 459), or concluding a verse with the word $\acute{\alpha}\mu\eta\tau\omega\rho$ in D 41, 53 and 48, 803; 3) the use of the epithet θεητόκος earlier conferred on Virgin Mary at the Council of Ephesus in the year 431 in the form θεοτόκος, to describe Mary's maternity in the *Paraphrase of St John's Gospel* (P 2, 9 and 66; 19, 135) and in *Dionysiaká* to describe the maternity of "the great mother of gods", also of Rea (D 45, 98), and with respect to water in connection with Aphrodite (D 41, 112).

In the light of the analysis of the "Christian" elements combined with mythological ones, the proposition that the "christianization" of the poem *Dionysiaká* by Nonnos of Panopolis is a purposeful, consciously undertaken, and freely and boldly carried out creative project should be considered as justified. The poem also has its own style with a high literary merit that is expressed in the framework of the epic and mythological convention. This "christianization" undoubtedly has a literary dimension, and in fact it does not have an inner connection with the Christian doctrine.

Translated by Tadeusz Karłowicz